

CONSIDERATIONS ON TOMA PAVEL'S STUDY, *LA PENSÉE DU ROMAN*

Ana-Elena Costandache
 "Dunărea de Jos" University of Galați

Abstract: Our study focuses on the novel of Toma Pavel about „novel thinking” (La pensée du roman). Far from having the ambition to exhaust the subject, or giving to the reader an overview erudite work, La pensée du roman is recommended by the author, from the opening pages, to the benevolence of the public and originates disagreement between the literary tastes of the author and prejudices on history of the novel. What caught our attention was that Toma Pavel stopped on several representative works from each historical epoch analyzing them, sometimes in detail, the action and the meaning, as well as some fundamental concepts: the individual, the worlds, the moral law.

Keywords: roman/novel, gender narrative, modernism, character, art.

Scriitor de origine română, în prezent profesor de literatură la Universitatea din Chicago, Toma Pavel a publicat studiul *Gândirea romanului* (în limba franceză *La pensée du roman*) în anul 2003, la renumita Editură Gallimard. Varianta tradusă în limba română (de Mihaela Mancaș), apărută la Editura Humanitas în anul 2008, dezvăluie povestea completă a romanului occidental.

Studiul este bine structurat, repartizat în patru părți precedate de un cuvânt înainte și un argument al autorului despre scopul scriiturii sale; toate acestea sunt urmate de un epilog, un indice al numelor proprii și câteva repere naționale.

Cartea invită, încă de la început, la o lectură avizată. În avant-propos, autorul își anunță obiectivele scriiturii: cartea conține un „mic dezacord” între gusturile literare și prejudecățile istoriei românești. Cu un decalaj de câteva pagini (416 în varianta franceză față de 429 în varianta în limba română), Toma Pavel își exprimă admirația pentru „romanele vechi”, premoderne, precum *Etiopicele*, *Amadis de Gaula*, *Astreea*, romane apreciate în vremea lui Cervantès, Doamna de Sévigné și Racine. Contadictia presonală intervine, însă, imediat, căci „epifaniei îndoielnice” i se opun pseudo-romanele „moderne”, care abundă în adevăr și realism.

În urma numeroaselor sale cercetări, Toma Pavel observă că romanul său nu se limitează doar la „o luptă între adevărul triumfător și minciuna înfrântă”, ci la „un dialog secular între reprezentarea idealizată a existenței umane și cea a dificultății de a ne măsura cu acest ideal.”¹ (p.10)

Încă din secolul al XVIII-lea, romanul modern nu a refuzat decât în parte vechile tendințe idealizatoare, pe care nu a încetat să le reia și să le continue. Această observație constituie punctul de plecare al lucrării consacrate marilor orientări din istoria romanului. Autorul prezintă punctul de plecare al lucrării sale, al cărei plan constă în „a prezenta mai întâi felul în care genurile narrative premoderne concep perfecțiunea umană, pentru a discuta apoi tentativele moderne de a examina această perfecțiune în lumea experienței cotidiene”. (p. 10)

¹ Citatele sunt extrase din lucrarea *Gândirea romanului* de Toma Pavel, Editura Humanitas, București, 2008.

Toma Pavel se oprește, cu precădere, asupra marilor orientări românești. Tradițiile naționale ocupă un loc secundar, însă etapele „devenirii” și dezvoltării genului sunt tratate minuțios, oferind exemplul, cel puțin, al unei lucrări reprezentative pentru fiecare etapă.

Încă de la apariția sa și până în prezent, romanul (ca gen de scriitură) s-a îmbogățit și s-a transformat continuu. Publicul țintă era, odinioară, la fel ca în zilele noastre, cel de masă, cu o mare capacitate și flexibilitate tematică. În ciuda acestui fapt, cu timpul s-a produs o dublă specializare: pe de o parte, cea a publicului, pe de altă parte, cea a scriitorilor. Astfel s-a născut termenul de „artă” a romanului, iar în acest context întrebările autorului ar fi următoarele: „Este romanul o artă? Participă romanul la misiunea artei în același fel ca artele plastice, poezia și muzica?” (p. 15) Răspunsul lui Toma Pavel este greu de găsit, căci romanul, ca specie, a fost inventat relativ târziu și a fost mult timp ignorat de către specialiști, cel puțin în tratatele de poetică și retorică. În ciuda acestui fapt, scriitura românească s-a dovedit capabilă de adaptare la toate tipurile de public-lector. Conform opiniei lui Pavel, romanul a trecut, de-a lungul istoriei sale, prin trei transformări majore: „ cea dintâi – la începutul secolului al XVIII-lea – a rupt barierele sociale care înconjurau personajele pozitive, răspândindu-le în toate categoriile sociale și etnice, modificând astfel echilibrul subspeciilor narrative premoderne. A doua a creat, la începutul secolului al XIX-lea, realismul social și istoric, unificând în mod durabil genul romanului. Cea de-a treia, la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, a împins romanul spre modernism, reformulând finalitatea estetică a genului.” (p. 17)

Această manieră de divizare a timpului apariției și dezvoltării genului românesc în etape succesive și precise, bine delimitate, este surprinzătoare, întrucât romanul și-a urmat, de fapt, traiectoria firească. Cititorii apreciau reușita artistică după rigoarea fiecărei arte de a-și respecta propriile reguli. De aceea, romanul nu avea nici un motiv să concureze cu celelalte genuri literare considerate superioare la acea vreme, genuri precum epopoea sau tragedia, iar autorul justifică repede datarea tardivă a genului: doar la sfârșitul secolului al XVII-lea romanele premoderne încep să fie considerate de lector drept „romane vechi”.

În studiul său, Toma Pavel este convins de faptul că romanul secolului al XVIII-lea a detronat, ca valoare, vechile romane adoptând ca normă verosimilul și reușind să se îndepărteze de romanele premoderne, care prezentau faptele într-o manieră idealizatoare.

În secolul al XIX-lea, romanul și-a afirmat dreptul de a-și promova adevărata valoare artistică, dorind să-i ofere publicului larg numai capodopere. De aceea, era necesar ca autorii să-și formeze talentul și să-și schimbe maniera de scriere: tehnica observației minuțioase și meditația imparțială a virtuților au înlocuit vechile idei despre libertate, putere și generozitate. Iar acest fapt s-a realizat în două etape: „La început, romanul trebuia să acorde tuturor oamenilor forța morală rezervată odinioară eroilor excepționali, iar în a doua etapă, să subordoneze scrupulos imaginația observației empirice și limbajul – sobrietății.” (p. 19) Astfel, sub influența operelor de succes care au fost scrise în toate limbile, autorul remarcă faptul că „istoria prozei narrative a fost mai târziu împărțită retrospectiv în două etape care se excludeau reciproc: epoca minciunii românești, deci a greșelii și superstiției, și noua epocă, inamica întunericului și creatoarea adevăratei metode în roman.” (p. 19) În acest sens, observația imediată a lui Pavel este pertinentă, relevând faptul că în secolul al XIX-lea publicul lector mai prefera încă romanele populare, care ofereau o lume imaginară mai bună decât cea reală, o lume aproape în totalitate utopică: de fapt, „idealismul romanului cavaleresc, al romanului eroic și al pastoralei continua să supraviețuiască în romanul modern.” (p.20)

În timpul secolului XX, dar mai ales în prima jumătate a acestuia, genul românesc a trecut prin modificări cu adevărat revoluționare în ceea ce privește tehnicile de a concepe și de a redacta

subiecte. Noul sistem artistic, adică sistemul artistic modern, propunea renunțarea la constrângerile de ordin formal, care vizau linearitatea subiectului și a intrigilor romanului tradițional. Noutatea viza, cu precădere, libertatea scriitorului, care dorea să-i ofere lectorului o imagine exemplară a vieții sociale și, în același timp, să-l facă să simtă misterul universului pe care textul îl evoca. Astfel, se aspira la o perfecțiune a stilului, care trebuia să strălucească prin el însuși, independent de textul propriu-zis. De altfel, Pavel subliniază: conform noului demers de scriere, romanele secolului XX ar fi trebuit să contrasteze întru totul cu scrierile din secolele anterioare, în care arta romancierului viza observația minuțioasă a lumii și construcția unei povestiri verosimile. Totuși, noul cult al formei și practica romanului „modernist” nu au înlocuit idealismul pe care scrierile de odinioară îl promovau. De aceea, „tot așa cum domnia veridicității în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea nu înlocuise odată pentru totdeauna idealismul romanelor de odinioară, modernismul – înțeles ca efort de a împleti cultul formei cu acela al subiectivității – nu putea explica el singur crearea marilor romane din secolul XX. Practica romanului modernist, restabilind tacit echilibrul, a continuat să urmeze tradiția, împodobind-o cu cele mai înălțătoare ornamente formale și subiective.” (p. 23)

Tot în avant-propos, Toma Pavel aduce în discuție „trecutul ficțional al romanului”; în fiecare epocă s-a crezut că producțiile artistice erau cele mai bune, că scriitorii timpului detronau, prin noile scrieri, vechile forme narative și că modernismul trebuia să se prezinte ca o depășire ireversibilă. Dintr-o dată, trecutul romanului a devenit scena de bătaie provocată de confuzia dintre „operele excepționale” și „operele de excepție” (p. 24). Însă autorul conchide faptul că modernismul a exagerat prin luarea în considerare a noilor opere. De aceea, el își afirmă scopul scrierii: acela de a pune în evidență „caracterul tradițional al trecutului romanului” și de a sublinia „persistența trecutului”. (p. 27) Maniera de a trata autorii și operele lor trebuie să fie făcută într-un mod minuțios pentru a putea înțelege mai bine istoria tehnicilor narative, care evoluează și se transformă odată cu mutațiile epocii. În demersul său, Pavel își dezvăluie maniera de scriere împrumutând din istorie tehnicile narative, grija și preocuparea pentru arta romanului luat în considerație în funcție de perspectiva de a prezenta personajele și lumea în general. Proiectul lui Pavel ține cont de un anumit scop: înțelegerea evoluției romanului, „logica internă a devenirii sale și dialogul în care se angajează reprezentanții săi de-a lungul veacurilor.” (p. 35). Dar, pentru a nu fi criticat că a evitat problematica nașterii genului românesc, autorul acceptă cu deschidere ipoteza conform căreia „originea romanului *modern* se află în dialogul polemic cu *vechile romane*”. (p. 40)

Această idee de a caracteriza romanul prin intermediul mobilității sale este bine justificată pentru că, de-a lungul timpului, operele noi au circulat în paralel cu așa-zisele opere vechi, vetuste. Această coexistență presupunea, fără nici o urmă de îndoială, o mare rivalitate, care a dat naștere schimbului de idei și de procedee artistice. Argumentul lui Pavel pune în evidență maniera de înțelegere și de apreciere a sensului unui roman; trebuie observată mai ales tehnica literară a autorului în același timp ca și natura organizării universului uman. Așadar, se pare că dezvoltarea romanului modern nu ar putea fi înțeleasă fără a studia în prealabil moștenirea românească pe care acesta o perpetuează, dar fără a mărturisi și a recunoaște acest fapt. De aceea, Pavel își propune să facă din proiectul său literar *Gândirea romanului* o adevărată operă care să trateze „formarea prozei narative moderne, insistând atât asupra creării unor formule noi, cât și asupra dependenței lor de tradițiile narative importante.” (p. 43)

Prima parte a scrierii lui Toma Pavel are ca titlu *Transcendența normei* (p. 53) și se oprește asupra debuturilor romanului în secolul al XVI-lea, atunci când imaginația creatoare acorda prioritate idealului, conceput ca normă de conduită. Genurile prozei narative pre-moderne

ofereau publicului un număr variat de puncte de vedere asupra lumii. Repertoriul era bogat în romane eroice, de inspirație elenistică, povestiri pastorale, romane picareschi sau povestiri comice, care parodiau genurile serioase. Astfel, publicul-lector avea libertatea de a alege genul de ficțiune specific gustului său. Printre genurile narrative din acea perioadă, cele care prezentau eroi exemplari erau preferate, în timp ce operele care aveau drept subiect imperfecțiunea umană ocupau un loc secundar. În ciuda acestui fapt, diversele genuri narrative s-au dezvoltat în manieră proprie, căutându-și reușita.

În secolul al XVII-lea, romanul eroic a fost perceput ca un imens progres spre arta adevărată a narării. Dar succesul acestui tip de scriitură nu a provocat dispariția admirației pentru morala cavaleriească, dat fiind faptul că marile romane idealiste au asociat această morală cu intrigile romanului grecesc, dând naștere astfel adevăratului roman istoric. În consecință, toate romanele premoderne imaginau un ideal separat de realitate, ideal care este integrat „în mod excepțional și exemplar totodată, într-un mic număr de ființe superioare”. (p. 136) Astfel, conform părerii lui Pavel, formele romanului idealist au drept obiect de reflecție raporturile dintre normă, sine și lume.

A doua parte a studiului, „*Farmecul interiorității*” (p. 143) prezintă faptul că de-a lungul secolului al XVIII-lea cititorii au continuat să citească marile romane idealiste ale secolelor precedente. Creația romanească și gândirea morală au contribuit puțin câte puțin la formarea unei noi imagini a perfecțiunii umane. În acele vremuri, se încuraja crearea și abordarea altor formule narrative, printre care și romanul ludic, gotic, de moravuri și romanul sentimental. Deși realismul decorului și grandoarea personajului reprezenta, în secolul al XVIII-lea, două fațete ale aceleiași monede, exista și o parte contrastantă între platitudinea atmosferei imaginate și frumusețea interioară a personajelor care trebuia să atragă atenția lectorilor obișnuiți tocmai prin vechiul idealism. În timp ce romanul ludic prezenta personajele în manieră ironică, romanul gotic propunea o reîntoarcere la vechea metodă idealistă, promovând dependența directă a romanului vieții cotidiene, banală în fapt. Romanul de moravuri era dominat de personaje ale căror singură trăsătură notabilă era aproape diabolică în comparație cu sufletele frumoase, în timp ce romanul sentimental propunea o viziune nouă asupra iubirii-pasiune, în care rațiunea refuza toate convențiile impuse de societate.

Toma Pavel consideră că operele lui Richardson și ale lui Rousseau au reușit să reînnoiască genul romanesc, propunând cititorilor un nou model de societate, obiectivă și demnă, în care toate personajele sunt bune și rele în același timp. Romanele descriu ființe ale căror suflete puternice și nobile devin sediul normei morale, promovând exemple de conduită, ceea ce reprezintă nucleul narațiunii.

Adevărat câmp de dezbatere a ideilor, romanul a păstrat ideea de perfecțiune morală, tratând raportul sufletelor nobile cu lumea și, în același timp, s-a concentrat asupra perspectivei subiective dar și a specificului decorului material și social. De fapt, narațiunile din secolul al XVIII-lea au continuat modelul creațiilor artistice din epocile trecute, aducând totuși elemente noi și provocând debateri care „arată că vechea dispută dintre narațiunile care idealizează ființele omenești și cele care le înțeleg imperfecțiunea nu este încă rezolvată, dar că o nouă convingere e pe cale să se impună: idealismul nu poate fi niciodată părăsit, dar nici apărut fără să se țină seama de exigențele, tot mai greu de ocolit, ale veridicității materiale și sociale.” (p. 220) În consecință, romanul secolului al XVIII-lea s-a forțat să dezvăluie, într-o manieră verosimilă, decorul în care sufletul nobil își afirmă superioritatea, păstrând legături cu mediul în care acesta își are rădăcinile.

A treia parte, *Naturalizarea idealului* (p. 221) pune accentul pe epoca de glorie a romanului, secolul al XIX-lea. În paginile studiului său, Toma Pavel apreciază faptul că aceea era epoca în care romanul dezvăluia publicului raporturile individului cu mediul social, istoric, tradițional și etnografic. Aceste legături sunt puse în evidență de autorul *Gândirii romanului*, care arată că interesul pentru veridicitatea socială s-a manifestat în operele tuturor romanierilor epocii. Căutând peste tot noblețea și forța morală, scriitorii căutau, în același timp și universul în toate detaliile sale, cu scopul de a descoperi eroi exemplari uitați de istorie sau rătăciți în labirintul societății moderne.

Relația individului cu mediul social a fost percepută ca o încercare de a tempera caracterul duplicitar al omului, supus regulilor mediului în care s-a născut. Aceste reguli sunt respectate ca norme, determinând o dependență directă: pe de o parte, individul este înrădăcinat în mediul său, social și național, iar pe de altă parte, omul este dependent de mediu și ereditate. Comunitatea afirmă această stare de fapt categoric opusă ideii de contract social, iar oamenii se transformă în funcție de tradițiile etnografice. De aceea, romanele secolului al XIX-lea analizau această diferență dintre individ și societate și, în același timp, insistau asupra influenței concrete pe care societatea o exercita asupra personajelor.

În cartea sa, Toma Pavel consideră că etapa de apogeu a romanului din secolul al XIX-lea este evidentă; lumea pe care romanul o înfățișează este împărțită în regiuni istorice, sociale și geografice, ale căror particularități erau descrise minuțios. De asemenea, personajele imaginate erau, în același timp, admirabile și perfecte, înconjurate de o lume când ostilă, când onorabilă. Astfel, moștenirea romanescă idealistă a secolului al XVIII-lea a fost refuzată în mod categoric în secolul al XIX-lea când romanul a ajuns la o stare de echilibru remarcabil. În ciuda diversității de opțiuni cărora diverși romancierii au subscris, lectorul vremii nu avea nici o șansă să scape de uniformitatea formală a operelor acestora. Pavel subliniază și faptul că la nivelul imaginației „personajele, mereu înrădăcinate în cadrul lor, se vedeau veșnic împinse în toate direcțiile, între imperfecțiunea și aspirațiile lor morale, între forța gravității și cea a harului.” (p. 352). Dar la nivelul stilului, autorii erau extrem de atenți la detaliile de ordin istoric și social pentru a „asigura atât veridicitatea dialogurilor, cât și imersiunea senzorială și afectivă a cititorului în universul personajului.” (p. 367) Aceste trăsături se regăsesc în marea majoritate a operelor, în punctul pe care forma romanului de „la sfârșitul secolului al XIX-lea părea împietrită pentru totdeauna” (p. 367)

A patra parte și ultima a scrierii lui Pavel, intitulată *Arta detașării* (p. 369) prezintă romanul lansat deja în aventura modernistă, rupt cu totul de trecut și care creează noi forme ale imaginarului. Autorul consideră că individul nu mai este un produs guvernat și condus de condițiile naturale, istorice și sociale din mediul său, ci se mișcă independent: „E de la sine înțeles că această independență nu e aceeași care, în vechiul roman, îi era asigurată individului-din-afara-lumii de alianța cu Providența, acum disparută.” (p. 371) Omul este, de această dată, aruncat în lume, fără nici un ajutor, singurul responsabil de el însuși. În aceste condiții, raporturile lui cu societatea devin obiectul unei decizii personale, iar societatea în care se naște nu-i mai aparține. Conform părerii lui Pavel, accesul la viața socială devine extrem de dificil; refuzul societății și al convențiilor sale nu mai este un gest dramatic făcut în urma unor lungi dezbateri, ci un drept elementar care aparține fiecărei persoane. Protagonistul romanelor secolului al XX-lea suferă, adesea, din cauza societății inaccesibile care îl înconjoară dar, de multe ori, acesta beneficiază de libertatea de exprimare. Astfel, el nu mai trebuie să fie constant sau fidel unei cauze ideale, ci doar să-și exprime disponibilitatea. Câteodată, comunitatea la care dorește să adere îl refuză direct sau din contră, îl ține prizonier, îl supune, fără însă a reuși să îl asimileze

sau să-l integreze. Toma Pavel face asemănări cu Narcis, din mitul cu același nume: individul își găsește adevărata fericire doar contemplându-se pe sine. Omul nu se mai interesează de alții, ci doar de propriul eu: ascultă, devine contemplativ, acționează fără să gândească, dominat de fremătarea confuză a dorințelor pe care nu vrea să și le înfrâneze. Pavel explică această conduită a protagonistului: fericit cu sine, el percepe lumea ca pe un obiect oferit plăcerii sale. Cu sufletul rănit, nu se gândește să evite suferința, din contră, găsește resurse să se reinventeze și să se redescopere. Toate acestea descriu o traiectorie a evoluției romanului iar această evoluție asigură o nouă structură formală fără să-i schimbe obiectul de interes.

După ce a tratat în mod minuțios, în paginile studiului său, istoria romanului de-a lungul secolelor, descifrându-i diversele transformări, Toma Pavel nu încheie fără să explice și rolul autorilor-scriitori. În epilogul său, cele 416 pagini ale lucrării sale sunt intitulate de Pavel simplu, „istoria romanului” (p. 420), iar înainte de a o termina, autorul se oprește, preț de câteva pagini, asupra contribuției scriitorului din toate timpurile. Este vorba de autorul ficțional în general, căruia îi sunt atribuite două calificative: unul de „scriitor foarte mare”, și altul, de „autor important” (p. 420). Împărtășind această idee, Pavel subliniază faptul că au existat scriitori importanți de-a lungul timpului, dar care au influențat epoca în mică măsură, întrucât le-a lipsit talentul. De aceea și operele lor au fost uitate la un moment dat. Adevăratul scriitor este, însă, cel cunoscut și recunoscut pentru talentul său estetic. Pavel apreciază că marea grijă a tuturor scriitorilor ar fi aceea de a oferi celorlalți o nouă etapă din istoria romanului și de a marca un moment important în istoria artei literare. În final, autorul reamintește cititorului că la începutul fiecăreia dintre cele patru parti ale lucrării sale, acesta a „schițat orizontul antropologic” al fiecărei perioade, rezumând doar *rezultate*.

În concluzie, Toma Pavel explică și „se explică” cititorului: el nu a dorit decât să rezume rezultatele evoluției romanului de-a lungul fiecărei epoci și nu să propună un principiu de organizare a scrierilor. Întreaga istorie a romanului provine din preocupările și disputele diverse ale oamenilor, iar fiecare secol se mândrește mai degrabă cu reușitele românești ambițioase decât cu talentul de a scrie sau de a povesti. În acest fel, literatura a știut să unească caracterul permanent al activității de a scrie și a evoluat asumându-și formele, fără să își schimbe obiectul de interes: individul și perspectiva sa de a trăi.

Bibliografie

MARINO, Adrian, *Modern, modernism, modernitate. Eseuri*, Editura pentru Literatură Universală, București, 1969

NEGOIȚESCU, I. *Istoria literaturii române*, vol. I, Editura Minerva, București, 1991

PAVEL, Toma, *Gândirea romanului* de Editura Humanitas, București, 2008.